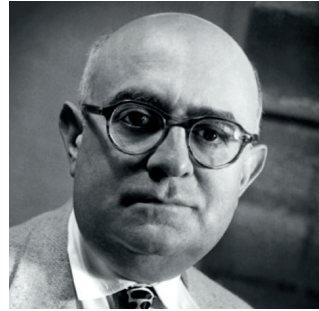

<https://doi.org/10.31874/2309-1606-2018-22-1-6-24>
УДК 130.2+37.031.1

Теодор АДОРНО

ЩО ОЗНАЧАЄ «ОПРАЦЮВАННЯ МИНУЛОГО»

(переклад, анотація і примітки Віталія Брижніка)¹

Анотація

Роботу «Що означає «опрацювання Минулого» Адорно вперше прочитав як доповідь 6 листопада 1959 року перед Координаційною радою з питань християнсько-єврейської співпраці. У цій доповіді Адорно розглянув суть соціальної ідеології, панівної в повоєнній Німеччині, яка зумовлювала стратегії суспільного примирення з політичними злочинами колишньої націонал-соціалістичної влади. На думку філософа, соціальна ідеологія суспільства споживання використовує чималу кількість відповідних засобів, аби стабілізувати свій панівний статус у суспільстві. Їй передусім вона намагається ліквідувати колективну історичну пам'ять людей про жахи воєнного періоду, прагнучи витиснути їх із колективної свідомості, зокрема й завдяки спогадам людей про «крайці часи» життя під «опікою» попередньої, тоталітарної влади. Філософ назвав сурогатною ідентичність цих людей, соціально інтегрованих лише завдяки авторитету владної особистості. Вони не ототожнюють себе з жертвами тоталітарного режиму через вплив на їхню свідомість культурних елементів цієї соціальної ідеології. Іншим наслідком даного впливу також стає відчуження цих людей від ідеї демократії як чинника належних соціокультурних перетворень. Дієвим засобом подолання цього впливу Адорно визначив нову, «демократичну педагогіку» і просвіту як «другу освіту», що практично здійснюють у суспільстві освічені люди, які володіють знанням про минулі злочини тоталітарного режиму. Тим самим вони зумовлюють у межах освітнього процесу дієве «опрацювання Минулого» через формування особистого розуміння окремої людини соціальних причин і жахливих наслідків панування тоталітарного режиму. Це ліквідує її «політичне неповноліття» й тим самим унеможлиблює історичне повторення в Європі злочинів авторитарної влади.

Ключові слова: *Минуле, провина, ідеологія, колектив, фашизм, психологія, самість, пам'ять, повторна освіта, просвіта, історія.*

Питання про те, «що означає опрацювання Минулого» має бути з'ясоване. Воно виникло через формулювання, котре за останні роки перетворилося на вельми підозріле гасло. Ті, хто використовують вираз

¹ © Переклад із німецької Віталія Брижніка.

«опрацювання Минулого», не вважають, що минулі події були опрацьовані серйозно, що їхнього тягара позбулися завдяки ясній свідомості. Навпаки, хочуть підвести ризику під цими подіями і, якщо можна, позбутись спогадів про них. Побуває переконання, що людям, які зазнали несправедливості, слід її забути і пробачити. Цього переконання дотримуються політичні прибічники тих, хто цю несправедливість чинив. Узявши участь в одній науковій полеміці, я колись написав: у будинку ката не варто говорити про мотузку, позаяк інакше отримаємо ресентимент*. Однак те, що тенденція несвідомого [існування] й не такий уже несвідомий захист од відчуття провини цілком абсурдно поєднані з думкою про «опрацювання Минулого», достатньою мірою зумовлюють виникнення міркувань про проблему, яку й досі породжує такий жах, ім'я котрого не наважуються озвучити.

Минулого хочуть позбавитись: це справедливо, адже ніхто не може жити в тіні Минулого, до того ж і страх ніколи не зникне, якщо розплатою за провину та насилля також стане провина та насилля; це також і несправедливо, позаяк Минуле, якого хотіли б позбутись, ще й досі цілком живе. Націонал-соціалізм ще живий, і нам досі невідомо, чи він лише примара того, котре було настільки жахливим, що він ще не помер власною смертю, чи взагалі тоді так і не загинув; чи готовність [примиритись] із невимовним [жахом] усе ще присутнє в людях, так само як і в суспільних умовах, що їх оточують.

Я не вельми прагну розглядати питання збереження неонацистських організацій. Уважаю, що повторне життя націонал-соціалізма за демократії потенційно є більш загрозливим, ніж повторне життя фашистських тенденцій, спрямованих проти неї. Проникнення [нацизма в сучасне суспільство] є ознакою [нинішніх] об'єктивних реалій. Саме в такий спосіб тіньові фігури повертають свої місця у владі, позаяк їм сприяють [суспільні] взаємини.

У Німеччині Минуле аж ніяк не заперечують явно в колах так званих «непоправних», хоча це й має бути так, однак поки ще ця проблема [остаточно] не вирішена. Нині раз за разом посилаються на так званий «комплекс провини», часто [розглядаючи його] разом з асоціативними [образами], що був властиво створений лише завдяки конструюванню [уявлень про] колективну провину німців. Безперечно, зв'язок із Минулим зумовлює чималу присутність невротичного [чинника в людській психіці]: захисні дії виконують там, де немає нападу; недоречно виникають нестримні реакції, що реально важко виправдати; цілком відсутні відповіді на серйозні загрози; також часто присутнє явне витиснення свідомої або напівсвідомої [складової]. Приміром, виконуючи в Інституті соціальних досліджень групове дослідження, ми часто виявляли, що

у своїх спогадах про депортацію та масові вбивства люди використовували пом'якшені вирази, евфемістичні описи, або взагалі про них не згадували. Загально поширений, майже добродушний вираз «Кришталева ніч» щодо листопадового погрому 1938 року підтверджує [наявність] цієї тенденції. Дуже велика кількість людей тоді нічого не хотіла знати про ті події, хоча євреї [в Німеччині] зникли скрізь; утім, заледве можна припустити, що ті, хто пережили злочини на Сході, будуть завжди мовчати, змушені [покірно] нести цей нестерпний тягар. Можна припустити, що позиція «нічого не знаю» деякою мірою пропорційна тупій і боягузливій байдужості. У будь-якому випадку переконані вороги націонал-соціалізму цілком своєчасно про це довідались.

Усім нам також відома й готовність, з якою нині заперечують або применшують те, що відбулося. Так само важко збагнути, як людям не соромно аргументовано доводити, що в газових камерах загинули щонайбільше п'ять мільйонів євреїв, але аж ніяк не шість. Чинником, що зумовлює поширення [відчуття] відплати за провини є ірраціональна [позиція]: мовляв, бомбардування Дрездена компенсувало масові вбивства в Освенцимі. У виконанні таких розрахунків, у прагненні поспішно звільнитись від осмислення [тих злочинів] присутнє щось нелюдське, до того ж руйнування як результат військових дій, на кшталт Ковентрі та Роттердама, навряд чи можна порівняти з адміністративним убивством мільйонів безневинних людей. Також заперечують і їхню безневинність, цілком безсумнівну й переконливу. Нереальність масштабів скоєних злочинів зумовлює їхнє виправдання. Використовують такий довід, що заспокоює пасивну свідомість: мовляв, це не могло відбутись, якби жертви не надали якогось приводу, а відтак це невизначене «якийсь» нестримно поширюється [серед людей]. [Людське] засліплення не бере до уваги явну невідповідність вельми фіктивної провини та цілком реального покарання. Іноді й переможцям закидають те, що вони зумовили дії переможених, коли останні були на вершині влади, й за злочини Гітлера мають відповідати саме ті, хто [мовчки] терпіли його захоплення влади, а не ті, хто захоплено його вітали. Ідіотизм усього цього дійсно є ознакою психічно неподоланої [вади], [певною] раною, хоча думку про рану [передусім] слід застосовувати щодо жертв.

У цілому ж розмова про комплекс провини містить у собі щось неістинне. У психіатрії, з якої було запозичене це поняття, що приєднує її асоціативні [образи], кажуть про те, що почуття провини слід уважати патологічним, недоречним щодо реальності, або, як висловлюються психоаналітики, «психогенним» [чинником]. Через використання слова «комплекс» виникає припущення, що провини, од відчуття котрої так багато [людей] захищаються й отримують нервові зриви, яку оминають

через найбезглуздішу раціоналізацію, взагалі не була провинною, а лише зберігалася в них, у їхній душевній структурі: жакливо реальне Минуле стає приниженим до простої фантазії тієї людини, яка почувається цілком розгубленою через ці події. Нині ставлять таке запитання: чи провинна має бути лише психічним комплексом і душевною патологією, та провинна, що обтяжена Минулим, тоді як психічно здорова і реалістична людина [дієво] підноситься в сучасності завдяки своїм практичним цілям? Таким чином виводили мораль із фрази «Усе одно, що й зовсім не бувало»**, яку написав сам Гете, вклавши її у ключовій сцені «Фауста» [саме] у уста дияволу, аби викрити її найглибшу суть – руйнування пам'яті. Вбитих навмисно позбавляють того єдиного, яке лише й може надати їм наше безсилля, а саме – пам'яті [про них]. Незмінні переконання запеклих [у своїй упертості] людей, котрі нічого не хочуть чути про ті злочини, певна річ, узгоджено відповідають одній могутній історичній тенденції. Герман Гаймпель неодноразово казав про мінімізацію свідомості історичної послідовності в Німеччині, що є симптомом того суспільного ослаблення людського «я», причину якого Макс Горкгаймер і я вже намагалися дослідити в роботі «Діалектика Просвітництва». Результати емпіричних [соціологічних] досліджень, на кшталт того, що нинішнє молоде покоління просто не знає, ким були Бісмарк і кайзер Вільгельм Перший, підтверджують підозру того, що люди втратили знання історії.

Ця риса німецького характеру, яка стала очевидна тільки по завершенні Другої світової війни, узгоджена з людським незнанням історії американської свідомості, що відомо завдяки висловлюванню Генрі Форда «History is bunk» («Історія проминула»), – свідомості, яка стала загрозливим зразком, зразком людства без пам'яті. Це не просто наслідок [соціального] розпаду, не форма реакції людства, що, як зазвичай кажуть, зумовлене впливом багатьох подразників і безпорадне щодо останнього, а щось поєднане з прогресивністю буржуазного принципу. Буржуазне суспільство універсально підпорядковане закону обміну «на однакових», виправданих розрахунках із нульовою, більш-менш загальною сумою. Обмін за своєю суттю є щось позачасове, як і самий *ratio*, – так само, як операції чистої математики виключають із себе момент часу. У подібний спосіб конкретний час зникає з індустріального виробництва. Останнє ж усе більше прогресує, відповідно до однакових і рвучких, потенційно одночасних циклів і вже майже не потребує набутого досвіду. Такі економісти й соціологи як Вернер Зомбарт і Макс Вебер поєднали принцип традиціоналізму із феодальними суспільними формами, а принцип раціональності – з формами буржуазного суспільства. Але це щонайменше означає, що пам'ять і час ліквідує буржуазне суспільство, що прогресує, як такий собі ірраціональний залишок,

на кшталт того, як раціоналізація індустріальних засобів виробництва, яка прогресує, разом з іншими залишками ремісничого начала, редукує й такі категорії як період учнівства, тобто накопичення досвіду. Якщо людство позбавляється пам'яті і знесилоє себе пристосуванням до наявного, то це являє собою об'єктивний закон розвитку***.

Втрату пам'яті про [злочини] націонал-соціалізма можна збагнути радше через розгляд загальної ситуації в суспільстві, не розглядаючи чинника психопатології. Адже навіть психологічні механізми захисту від болючих і неприємних спогадів можуть прислужитися цілком реалістичній меті. Ті, хто захищаються, бездумно самі про це кажуть, приміром ведеться про таке: якщо брати до уваги здоровий глузд, то надто конкретні та наполегливі спогади про ті події можуть зашкодити репутації Німеччини в інших країнах. Така старанність суттєво суперечить точці зору Ріхарда Вагнера, який хоча й був націоналістом, однак цілком слушно зауважив наступне: бути німцем означає прагнути робити щось лише заради самої роботи, [навіть] якщо сама робота а рїогї не надає матеріальної вигоди. Скасування спогадів є радше результат надмірної активізації [колективної] свідомості, ніж її слабкість перед потугою несвідомих процесів. Забуття минулих подій супроводжує злість, причиною якої є всім відома [необхідність] переконати передусім самого себе, перш ніж зможеш переконати інших.

Звісна річ, рушійні почуття та способи поведінки безпосередньо не є раціональні, позаяк спотворюють факти, що їх стосуються. Але вони є раціональними в тому сенсі, що спираються на суспільні тенденції, й будь-яка людина, яка реагує в такий спосіб, деякою мірою обізнана щодо духу часу. Така реакція безпосередньо сприяє [економічному] поступу. Людина, яка не переймається непотрібними думками, не може бути [соціально] небезпечною. Рекомендовано розмовляти на теми, узгоджені з тим, що Франц Бем так улучно назвав «негромадською думкою». Ті люди, які пристосовуються до настрою, котрий хоча й є контрольованим офіційними табу, однак саме через це стає таким заразним, визначені водночас і як приналежні [до соціального цілого], і як незалежні чоловіки. Рух німецького Опору зрештою залишився без масової підтримки, й навряд чи саме це магічним чином зумовило поразку Німеччині. Мабуть можна припустити, що [зараз] демократія пустила більш довге коріння в [німецькому] суспільстві, ніж [так, як було] по завершенні Першої світової війни: антифеодальний, цілком буржуазний націонал-соціалізм завдяки політизації мас, сам того не бажаючи, в певному сенсі навіть підготував ґрунт демократизації. Зникли як каста юнкерів, так і радикальний рух робітників; уперше виникає щось подібне до однорідного буржуазного стану. Але те, що демократія виникає в Німеччині

із запізненням, те, що вона не збігається в часі з високим лібералізмом господарства, до того ж її впроваджують переможці-іноземці, заледве це вплинуло на [позитивне] ставлення [німецького] народу до неї. Про це чітко кажуть нечасто, позаяк за демократії до певного часу все відбувається дуже добре, також і через те, що такі висловлювання суперечили би [принципу] суспільності, інституалізованого в політичних союзах із Заходом, зокрема й з Америкою. Однак явна ворожість, яку демонструють стосовно [можливої] повторної освіти (re-education), доводить це цілком ясно. Можна багато говорити про те, що в Німеччині систему політичної демократії сприймають на кшталт того, що в Америці має назву «робочої пропозиції» (a working proposition), як те, що функціонує, дозволяючи або навіть сприяючи економічному піднесенню. Але тут у Німеччині демократія досі не настільки вкорінилася, аби люди дійсним чином переживали її як свою власну річ, [передусім] розуміючи себе суб'єктами політичних процесів. Наразі її сприймають як один [варіант політичної] системи серед багатьох інших, немов би німцям пропонують на вибір комунізм, демократію, фашизм, монархію; але демократію ще досі не сприймають як [систему врядування], ідентичну самому народу, як вираз його повноліття. Демократію оцінюють за її успіхами чи провалами, що відтак дається взнаки й участі [в цих процесах] інтересу окремої людини, хоча це й не має вигляду єдності власного інтересу людини зі спільним інтересом. До того ж, слід зазначити, в сучасних масових державах парламентське делегування волевиявлення народу значною мірою є ускладнене. У Німеччині серед самих німців часто можна почути дивну заяву про те, що німці не доросли ще до демократії. Власну незрілість підносять до рангу ідеології, подібно до того, як це роблять підлітки, які, коли їх хапають на скоєнні якогось насильства, виправдовуються своєю приналежністю до гурту тінейджерів. Гротескний характер цієї аргументації свідчить про [присутність] явного протиріччя у свідомості. Люди, які так ненаївно використовують власну наївність та політичну незрілість, відчують себе, з одного боку, вже політичними суб'єктами, які могли б визначати свою долю й розбудовувати суспільство відповідно [до ідеї] свободи. Однак, з іншого боку, вони стикаються з тим, що усталені взаємини жорстко обмежують [такі бажання]. Позаяк люди не можуть подолати ці межі за допомогою власного мислення, вони закидають цю неспроможність, яку їм по правді накинули, або самим собі, або великим людям, або будь-кому іншому. Вони немов би ще раз самі розділяються на суб'єкт та об'єкт. Сучасна панівна [соціальна] ідеологія [сама] так визначає, що чим більше на людей впливають об'єктивні обставини (Konstellationen), які вони не спроможні змінити, або гадають, що не спроможні, тим більше цей чинник суб'єктивує цю

неспроможність. Відповідно до фрази «все залежить лише від людини», людям закидають усе те, що залежить від суспільних узаємин, через що останні залишаються незмінними й надалі. Використовуючи мову філософії, можна сказати, що відчуженість народу від демократії відображає [добровільне] відчуження суспільства від себе.

Серед цих об'єктивних обставин мабуть найважливішим є розвиток міжнародної політики. Складається враження, що сучасна політика ретроспективно немов би виправдовує напад Гітлера на Радянський Союз. Позаяк західний світ у своїй єдності по суті визначає свою [ідентичність] через захист від російської загрози, то [багатьом] видається, що [західні] переможці в 1945 році зруйнували перевірену [європейську] фортецю проти більшовизму лише з глупоти, аби лише за декілька років по тому її відновити. Поширений нині вираз «Гітлер завжди про це казав» сприяє екстраполяції його переконань як правильних на інші речі. Лише «високо натхненні», «небуденні» промовці можуть оминати своєю увагою історичну фатальність того, що в певному сенсі є така концепція, що одного разу вже спонукала політиків на кшталт Чемберлена, та їхнє оточення, терпіти Гітлера як оборонця, який пильнує східну загрозу, що пережило падіння його режиму. Це – справжня фатальність, позаяк загроза зі Сходу, що прагне поглинути «передгір'я» Західної Європи, є очевидною. Той, хто не протистоїть цій загрозі, стає буквально винним за повторення Чемберленової політики умиротворення. З [колективної] пам'яті випадає достоту (!) те, що ця загроза була викликана якраз діями Гітлера, котрий зумовив прихід до Європи тієї [сили], яку, як бажали «миротворці», він мусив зупинити своєю експансіоністською війною. Ще більш, ніж доля окремої людини, [сбме] переплетіння політичних [домовленостей] несе на собі об'єднану провину [за дії тієї влади]. Опір Сходу має свою динаміку, яка активізує сили Минулого в Німеччині. Й не лише ідеологічно, адже гасло боротьби проти більшовизму завжди маскувало тих, хто ставився до свободи не краще за більшовиків, а також цілком реально. Згідно з одним спостереженням, зробленого за часів Гітлера, організаційна міць тоталітарних систем нав'язує своїм ворогам щось таке, [що походить] від власної суті цих систем. Допоки триватиме економічний розрив між Сходом і Заходом, фашистська манера гри має більше шансів захоплювати [свідомість] мас, ніж східна пропаганда, водночас, з іншого боку, мабуть ніхто не вбачає себе притисненим до фашистського останнього аргумента (*ultima ratio*). Однак, [зауважу] до цих двох тоталітарних форм мають схильність однакові людські типи. Цілком хибно оцінювали поєднані [владним] авторитетом характери тоді, коли конструювали їх [як] визначені впливом певної політично-економічної ідеології. Не були випадковими добре відомі коливання мільйо-

нів німецьких виборців до 1933 року між націонал-соціалістичною та комуністичною партіями, також це було не випадково з точки зору соціальної психології. Дослідження, проведені в Америці, виявили, що та структура характерів має не такі вже й міцні зв'язки з політико-економічними критеріями. Її визначають радше такі ознаки, як мислення, що порівнює владу та людське безсилля, також [когнітивне] заціпеніння та нездатність відповідно реагувати [на соціальні події], конвенціоналізм, конформізм, відсутність саморозуміння, зрештою, навіть брак здатності використовувати досвід. Поєднані [владним] авторитетом характери передусім (par excellence) ідентифікуються з реальною владою як такою, не зважаючи на її власний ідеологічний зміст. У цілому вони можуть використовувати тільки [власне] слабке «я», а відтак потребують, як сурогат [ідентичності], ототожнення з великим колективом, знаходячи схожок саме в ньому. Те, що на кожному кроці раз-у-раз бачимо фігури на кшталт зображених у фільмах про надзвичайних дітей, не залежить ані від порочності світу як такого, ані від гаданих особливостей німецького національного характеру, ані від ідентичності тих конформістів, які наперед уже мають зв'язки з важелями всього владного апарату, разом із потенційними послідовниками тоталітаризму. Окрім того, було б наївно вважати, що націонал-соціалістичний режим означав тільки страх і страждання, хоча зрештою саме це він приніс багатьом своїм послідовникам. Багатьом європейцям за фашизму жилося аж ніяк не зле. Вістря терору було спрямовано лише на нечисленні й неретельно визначені групи. Після кризового досвіду доби, що передувала гітлерівському «світові», люди отримали відчуття, що «про нас піклуються», зумовлене не тільки самою ідеологією подорожей на дозвіллі, влаштованих організацією «Сила через радість»****, й облаштуванням квіткових клумб на фабричних майданчиках. На противагу попередньому державному невтручання (laissez faire) гітлерівський «світ» фактично захищав німців, певною мірою, від природних катастроф суспільства, від яких вони [доти] не були захищені. Ця влада насильницькими методами випередила в чбсі нинішній спосіб контролю над кризами, варварський експеримент державного керівництва індустріального суспільства. Цілком фахові дії інтеграції, організаційне ущільнення суспільного сплетіння, куди потрапляло все, також забезпечило й захист од загальнолюдського страху провалитись крізь це плетиво і зникнути в безодні. Багатьом німцям здавалося, що холодність відчуженого стану було скасовано завдяки постійно маніпульованому і штучному теплу спільності. Народна спільнота невірних і нерівних людей була водночас як обманом, так і виконанням старовинної, певна річ, віддавна недоброї буржуазної мрії. Система, яка пропонувала людям «подарунок» такого роду, безумовно

містила в собі потенціал власної руйнації. Піднесення господарства Третього райху передусім було зумовлено активною підготовкою до війни, яка спричинила катастрофу. Але та ослаблена пам'ять, про яку я казав, відмовляється сприймати цю аргументацію. Вона наполегливо звеличує націонал-соціалістичну добу, за якої виконувались колективні фантазії можновладців, котрі як окремі люди були безсилими, й лише через свою участь у колективній владі здавалися значними. Жодний, навіть найдосконаліший аналіз не може наразі позбавити наш світ од реальності виконання цих фантазій, а також й інстинктивних енергій, що були інвестовані в націонал-соціалізм. Навіть [політична] гра у ва банк Гітлера була не настільки ірраціональна, як це здавалося тоді ліберальному розуму пересічної людини чи здається нині з історичної точки зору на минулу поразку націонал-соціалізма. Гітлеровий розрахунок використати тимчасову перевагу надмірно прискореного переозброєння [Німеччини] проти інших держав, в сенсі того, чого він прагнув, жодним чином не був безглуздим. Тим, хто уявляє собі історію Третього райху, зокрема й історію війни, завжди здається, що ті окремі моменти, коли Гітлер отримував поразки, були випадковими, а необхідним був лише розвиток [соціального] цілого, коли [значно] більший технічно-економічний потенціал усього світу переважав [потугу] іншої частини світу, яка не хотіла бути поглиненою як така собі статистична необхідність, що жодним чином [не відповідає] очевидній логіці послідовності. Збережена симпатія до націонал-соціалізму навіть не потребує великої софістики, аби переконати себе та інших у тому, що все могло бути достоту добре, припустилися, власне, лише помилок, і повалення Гітлера було випадковим збігом обставин світової історії, що пізніше можливо ще відкорегує світовий дух.

Із суб'єктивної точки зору, [якщо виходити з розуміння] людської психіки, націонал-соціалізм зумовив збільшення колективного нарцисизма, тобто, іншими словами, непомірного національного марнославства. Інстинктивні прагнення нарцисизма окремої людини, які жорсткий світ дедалі менше обіцяє задовільняти, які, тим не менш, постійно зберігаються тоді, коли цивілізація багато в чому їм відмовляє, ці прагнення знаходять сурогатне задоволення через ототожнення з [соціальним] цілим. Цей колективний нарцисизм зазнав серйозних ушкоджень через розпад гітлерівського режиму. Він був пошкоджений [лише] в царині простої фактичності, що окремі люди не усвідомили й через це не впоралися з ним. Останнє містить у собі соціально-психологічно правильний сенс розмов про неподолане Минуле. Не було навіть тієї паніки, яка, з точки зору теорії Фрейда, викладеної в роботі «Психологія мас та аналіз людського «я», виникає там, де руйнуються колективні ідентифікації. Якщо не залишати

поза увагою вказівку великого психолога, стає важливим тільки один висновок: ті таємні й несвідомо стійкі, а тому особливо потужні ідентифікації та колективний нарцисизм взагалі не були зруйновані, а зберігаються й досі. Свою поразку у Другій світовій війні німці внутрішньо ратифікували недостатнім чином, як і поразку 1918 року. Навіть перед наявністю очевидної катастрофи інтегрований Гітлером колектив зберіг свою єдність, скріплений химерними надіями, на кшталт таємної зброї, яку насправді мала інша країна. Дотримуючись соціально-психологічної точки зору, слід було би сподіватись, що ушкоджений колективний нарцисизм лише чекає на відновлення, хапаючись за все те, що насамперед привносить Минуле у свідомість, відповідно до нарцисичних бажань, а потім, якщо можливо, моделює реальність так, аби виправити той збиток. Певною мірою це вдалося завдяки господарському піднесенню, що зумовило усвідомлення [повоєнних німців] того, «які ж ми вправні». Однак я сумніваюся в тому, що [наслідок] так званого економічного дива, в якому хоча й усі беруть участь, але водночас ставляться до нього із зловтіхою, із соціально-психологічної точки зору дійсно має глибоко коріння, як могли б подумати в часи відносної стабільності. Саме тому, що люди все ще голодують на всіх континентах, хоча цей голод могли б побороти завдяки технічним засобам, ніхто не може по справжньому тішитись добробутом. Подібно до того особистого, приміром, коли іноді із зневагою глузують над тим, якщо бачать у фільмі, що хтось, заклавши серветку за комірець, вельми колоритно смакує добірними стравами, так само людство не тішиться своїм задоволенням, якщо бачить, що завжди за нього розплачується нестатками. Будь-яке щастя супроводжує ресентимент [людини], зокрема і її власне щастя. «Ситість» уже стало лайливим словом, хоча поганого в ньому лише те, що існують такі люди, яким нема що їсти. Так званий ідеалізм, який у сучасній Німеччині достоту по-фарисейські нападає на так званий матеріалізм, часто зобов'язаний тому, що, вважаючи це своєю [ідейною] глибиною, [насправді є втіленням] лише пригнічених інстинктів. Ненависть до задоволення породжує в Німеччині незадоволення добробутом, і Минуле перетворюється цілком на трагедію. Однак цей стан невдоволення (*malaise*) виникає аж ніяк не з каламутних джерел [психіки людини], а зумовлений найбільш раціональними [суспільними] засадами. Піднесення добробуту є однією з [сучасних соціальних] кон'юктур, і ніхто не гадає, що ця тенденція збережеться назавжди. Якщо хтось утішається думкою, що такі події, на кшталт «Чорної п'ятниці» 1929 року й наступної економічної кризи, навряд чи будуть повторені, то це виникає завдяки імпліцитній довірі сильній державній владі, від якої [очікують] обіцяного захисту навіть тоді, коли економічна та політична свободи не функціонують. У добу економічного піднесення, навіть за умов тимчасо-

вої нестачі робочої сили, більшість людей, імовірно таємно, відчувають себе потенційними безробітними, які отримують добродійність, і саме тому більше почуваються об'єктами, ніж суб'єктами суспільства. Це є найбільш легітимна та раціональна підстава їхнього незадоволення. Цілком очевидно, що це незадоволення в певний момент може бути повернене назад і злочинно використане задля відновлення зла.

Фашистський ідеал у нинішній [Європі] безсумнівно поєднаний із націоналізмом так званих слаборозвинених країн, яких ніхто вже так не називає, а визначають «країнами, що розвиваються». Порозуміння з тими, хто почувається невдахою серед імперіалістичної конкуренції, однак прагне отримати свою частку, ще під час війни увиразнилось у гаслах західних плутократій та пролетарських націй. Важко стверджувати наступне: чи ця тенденція вже влилася до антицивілізаційної, антизахідної підводної течії німецької традиції; чи увиразнюється також у Німеччині зближення (*Konvergenz*) фашистського та комуністичного націоналізму. Сучасний націоналізм застарів, але все одно залишається актуальним. Він застарів, позаяк перед лицем наперед визначеного об'єднання націй у великі блоки під проводом наймогутніших [країн], що продиктовано самим розвитком військової техніки, суверенна окрема нація, принаймні в розвинутій континентальній Європі, втратила свою історичну субстанційність. Ідея нації, яка колись згуртувала господарську єдність інтересів вільних та незалежних буржуа, всупереч територіальній обмеженості феодалізму, сама заважає [розгортанню] очевидного потенціала об'єднаного суспільства. Але нині націоналізм є актуальний, позаяк тільки традиційна та психологічно значуща ідея нації, постійно виражаючи спільність людських інтересів у міжнародній економіці, має достатньо сил, аби рекрутувати сотні мільйонів людей задля [реалізації] цілей, які вони не можуть безпосередньо розглядати як свої власні. Націоналізм утратив до себе віру, хоча й залишається політично необхідним, найдієвішим чинником, що зумовлює людей вперто прагнути об'єктивно застарілих узаємин. Відтак те, що не високої думки про себе й навмисно вводить себе в оману, набуває нині карикатурного вигляду. Останнє, певна річ, завжди було характерною ознакою націоналізму, спадщини примітивних племінних об'єднань. Утім, значний час націоналізм був контрольований, [що відбулось після того] як лібералізм також реально утвердив права окремої людини як умову колективного добробуту. Й тільки в добу остаточної перемоги колективного добробуту націоналізм цілком перетворився на [чинник] садизма та руйнування. Уже ненависть гітлерівського «світу», спрямована на будь-яку іншу людину, націоналізм як система параноїдального марення, була таким ударом [по добробуту]. Сила привабливості саме цих рис [націоналізму]

навіть чи нині зменшилася. Паранойя, як манія переслідування, переслідуючи інших людей, проектує на них нав'язливі прагнення самого носія параної. Через такі колективні хворобливі уявлення, як антисемітизм, утверджується патологія окремої людини, яка психічно більше не демонструє [зовнішньому] світові те, що стала дорослою, а стає відкинутою до внутрішнього царства ілюзій. За тезою психоаналітика Ернста Зіммеля, ці уявлення цілком були здатні позбавити окремого напівбожевільного можливості збожеволіти остаточно. Мірою того, як маніакальність націоналізму нині явно розкривається через раціональний страх перед відновленням катастроф, тим самим це більше сприяє поширенню націоналізму [в суспільстві]. Манія – це сурогат мрії про людське влаштування світу, [що має виконати] людство, мрії, якої світ людей затято [намагається] позбавитись. Однак, [са́ме] з хворобливим націоналізмом поєднані всі ті події, що відбулися з 1933 по 1945 рік.

Фашизм вижив. І те, що «опрацювання Минулого», яке часто пригадують, яке [остаточно] ще не відбулося, але вже виродилось у свою карикатуру, в пусте й холодне забуття, зумовлено тим, що й досі зберігаються об'єктивні соціальні передумови, які породжували фашизм. По суті це [соціальне явище] не можна виводити із суб'єктивних схильностей [людської психіки]. Економічний порядок і, відповідно до його моделі, значною мірою також й економічна організація зберігають, як і раніше, залежність більшості [людей] од даного, щодо яких вони безсилі, [а отже і їхнє когнітивне] неповноліття. Якщо люди хочуть жити, їм не залишається нічого іншого, окрім як пристосовуватись до даного [буття], підкорившись [його авторитетові]. Вони мусять позбутися тієї автономної суб'єктивності, до якої апелює ідея демократії. Зберегти ж себе вони спроможні тільки в тому випадку, якщо відмовляться від власної самості. [Втім] збагнути сукупність свого засліплення люди можуть лише завдяки болісним зусиллям пізнання, якому стає на заваді сам устрій [соціального] життя, не в останню чергу й культуріндустрія*****, непомірно збільшена до розмірів тотальності. Необхідність такого пристосування [людини], її ідентифікація з наявним, даним [соціальним буттям], із владою як такою, створює тоталітарний потенціал. Він посилюється через відчуття невдоволення і люті, що дієво і стабільно примушує людину пристосовуватись. А позаяк реальність тієї автономії зрештою не дозволяє, аби те можливе щастя [відбулося], що властивим чином обіцяє поняття демократії, люди [стають] байдужими до цього поняття, якщо тільки взагалі не відчувають таємну ненависть до нього. Форму ж політичної організації вони неадекватно сприймають як суспільну й економічну реальність. Змушені пристосовуватись, люди нині прагнуть, аби й форми колективного життя пристосовувались, тим паче, що від

такого пристосування очікують улаштування (streamlining) державного утворення як велетенського підприємства, [котре відбулося] аж ніяк не завдяки мирній конкуренції. Люди, реальне безсилля котрих триває, навіть не [бажають] терпіти краще життя в якості позірнього. Вони прагнуть радше позбутись зобов'язання щодо власної автономії, стосовно якої вони не мають упевненості, що не зможуть її пережити, а [відтак] кидаються в паливний казан колективного «я».

Дотримуючись максими, за якої лише перебільшення є нині посередником істини, я, звісно, занадто песимістично [описав сучасну ситуацію]. Мої фрагментарні та часто рапсодичні зауваження не слід розуміти як відлуння переконань Шпенглера, який своїми роботами, зауважу, посприяв поширенню лиха. Я лише прагнув охарактеризувати тенденцію, яка прикрита лискучим фасадом повсякденного життя, перш ніж вона зруйнує інституційні загати, встановлені, аби її стримувати. Ця небезпека має об'єктивний характер. Вона не виникає первинно через [діяльність] окремих людей. Як уже було зауважено, чимало ознак доводять, що [сучасна] демократія та всі її побічні чинники охоплюють людей більше, ніж так, як було за часів Ваймарської республіки. Виокремивши те, що не є таким очевидним, я знехтував тим, про що особливо ретельно мусив міркувати: за німецької демократії після 1945 року й донині матеріальне життя суспільства відтворювало себе як більш заможне, відмінне стосовно того, що пам'ятають люди, й це із соціально-психологічної точки зору також є важливе. Твердження, що для німецької демократії [зараз] не все так погано, а отже і для дійсного «опрацювання Минулого», якщо тільки демократія ще достатньо має часу та багато інших [чинників], звісно, не буде занадто оптимістичним. От тільки в самому понятті «мати час» є щось наївне й водночас те, що важко розглядати. Адже ми не є простими глядачами всесвітньої історії, які можуть бути більш-менш легковажними на її великих просторах. Також і сама світова історія, ритм якої все більше стає схожим на катастрофічний, надмірно дозволяє своїм суб'єктам [бути пасивними в] той час, коли всі покращення відбуваються самостійно, [незалежно від них].

Це безпосередньо вказує на [необхідність нової,] демократичної педагогіки. Передусім мусить просвіта [як нова] активно протидіяти забуттю попередніх подій, котре надто легко зумовлює своє виправдання. Приміром, батьки змушені вислуховувати важкі [для себе] запитання про Гітлера, що їм ставлять їхні діти, після чого виправдовують самих себе, розказуючи про й «добрі сторони», і про те, що «власне було не так уже й погано». У Німеччині зараз модно сварити політичне навчання. Безумовно, воно могло бути і кращим, але соціологія освіти наразі володіє даними, які свідчать про те, що політичне навчання там, де його про-

водять цілком серйозно й не виконують як набридлу повинність, більше робить добрі речі, ніж те, що вважають звичайним [навчанням]. Однак якщо [людям] так важко зрозуміти об'єктивний потенціал повторного життя націонал-соціалізму, вважаю, що [тим не менш вони] мусять його зрозуміти, відтак це також обмежує і просвітянську педагогіку. Якби вона могла бути соціологічною чи психологічною, то практично впливала би здебільшого лише на того, хто їй відкритий, а отже навряд чи має схильність до фашизму. З іншого боку, також було б не зайвим завдяки просвіті зміцнити опір групи таких людей неофіційній opinio. Навпаки, можна собі уявити, що саме з цих груп сформується щось на кшталт кадрів, дії яких у самих різноманітних [соціокультурних] сферах будуть спрямовані на [соціальне] ціле, [зумовивши його зміни,] й шанси більшою мірою сприятимуть останньому за умови збільшення самосвідомості [цих груп]. Зрозуміло, що ця просвіта не обмежиться [впливом лише на] ці групи. До того ж я не хочу оминати увагою дуже складне й найбільш відповідальне питання про те, чи вдалося б зауважити минулі події цілком за допомогою офіційної освіти. Крім того, чи не викликає наполегливість щодо вирішення цієї проблеми стійкий опір, [зумовлюючи результат,] протилежний тому, що [така] просвіта мала б викликати? Мені самому радше здається, що свідоме [існування] ніколи не зможе спричинити так багато непоправного, скільки чинить несвідоме, напівсвідоме і передсвідоме. По суті, це залежить од того, в який спосіб минулі події виникають в уяві: чи хтось зупинившись стоїть із явним докором, або витримує жакіття через силу, [аби] самому збагнути незбагнене.

Звісно, це [породжує] потребу у вихованні вихователя. Останнє ускладнене такою завадою: те, що в Америці називають науками по поведінку (behavioural sciences), наразі в Німеччині або не представлено взагалі, або вельми недостатньо. Слід негайно вимагати збільшення в університетах викладання соціології, поєднаної з історичним дослідженням нашої власної доби. Замість того, аби про людське буття глибокодумно молоти дурниці, отримані від інших людей, педагогіка мусить перейматися завданням, недбале ставлення до якого породжує серйозний напад на повторну освіту (re-education). Теоретична кримінологія ж у Німеччині взагалі ще не досягнула сучасних стандартів. Але передусім ми [маємо] поміркувати про психоаналіз, якого позбавились. Він або цілком відсутній, або його замінили на течії, котрі пишаються тим, що подолали [історичні] межі розкритикованого ХІХ сторіччя, насправді ж [теоретично] відстають од теорії Фройда, по змозі перетворюючи її на свою власну протилежність. Точне й нерозбавлене знання цієї теорії актуальне більше, ніж будь-коли. Ненависть до його теорії безпосередньо [зумовлена] антисемітськими настроями. Вона виникає аж

ніяк не тому, що Фройд був євреєм, а тому, що психоаналіз є достоту тим критичним саморозумінням, котре змушує антисемітів шаленіти. Відповідно до настроїв часу, коли щось на кшталт масового аналізу так мало має шансів на те, аби відбутись [у суспільстві], принаймні було б корисним, [якби] строгий психоаналіз знайшов своє інституційне місце, впливаючи на духовний клімат Німеччини; тим паче, якщо він являє собою те, що стає зрозумілою річчю, що не збивається на манівці, а міркує про себе і про свої взаємини з тими, на яких зазвичай спрямований гнів упертої свідомості. Однак, у будь-якому випадку спробам, що суб'єктивно протидіють об'єктивному потенціалу долі не слід задовільнятися виправленнями, які навряд чи спроможні зрушити з місця тягар того, що слід поборювати.

Приміром, посилення на великі досягнення євреїв у Минулому, бодай якими правдивими вони були, заледве стануть у нагоді, радше будуть схожими на пропаганду. Пропаганда ж, як раціональне маніпулювання ірраціональним, є привілей приборчників тоталітаризму. Їхнім супротивникам не варто наслідувати останніх у такий спосіб, що уможливить лише [повернення] страждань. Хвалебні промови на честь євреїв, котрі виокремлюють їх як окрему групу, ще напевніше утверджують антисемітизм. Саме тому його так складно спростувати, позаяк він був потрібний для психічної економії численної кількості людей, а в послабленому вигляді він потрібний, можливо, й досі. Те, що завжди відбувається завдяки пропаганді, залишається двозначним. Мені розказали історію про одну жінку, яка відвідала виставу, поставлену за записами в щоденнику Анни Франк*****, а потім приголомшливо сказала: «Так, але принаймні цій дівчині слід було б дозволити жити». Безсумнівно, це було доброю [думкою], як перший крок до порозуміння. Але даний індивідуальний випадок, який мав би просвітити інших щодо страшного [тоталітарного] цілого, водночас через свою одиничність перетворився на алібі [соціального] цілого. Це було лише випадком, про що пізніше та жінка забула. Прикрість таких спостережень полягає в тому, що ніхто не зможе відрадити від постановок вистав про Анну Франк та інших подібних заходів, позаяк усе ж таки їхній результат, зумовлюючи водночас й активне заперечення [всіх злочинів], також, як здається, й паплюження гідності померлих, [зрештою] позитивно дається взнаки потенціалу кращого.

Я також не вважаю, що [нам удасться] багато щось зробити [лише] завдяки спільним зустрічам, узаєминам молодих німців та молодих ізраїльтян, а також завдяки іншим дружнім заходам, однак такий контакт залишається також бажаним. Нині багато хто переконаний у тому, що антисемітизм виникає через такі собі «суттєві» стосунки з євреями, і його можна побороти завдяки конкретному досвіду [спілкування] з єв-

реями, тоді як [насправді] вроджений антисеміт визначений радше тим, що він взагалі не хоче мати [такий] досвід, що він [навіть] не дозволяє звертатись до себе. Якщо антисемітизм передусім виникає під впливом об'єктивно-суспільних чинників, а лише потім мотивує антисемітів, то це, мабуть, відбувається в сенсі нацистського жарту: «маємо вигадувати євреїв, якщо їх не існує». Прагнучи поборювати [присутність] антисемітизму в суб'єктах, не варто чекати на щось значне від посилення на факти, які вони дуже часто не сприймають або відкидають, називаючи їх винятками. Було б варто радше поєднувати аргументацію з темами, до яких ми звертаємось [зараз]. Слід доводити до свідомості суб'єктів [суть] механізмів, що формують у них расове упередження. «Опрацювання Минулого», [здійснене] як просвіта, по суті є таким зверненням до суб'єкта, [що зумовлює] зміцнення його самосвідомості, а отже, також і зміцнює його самість. Слід було би зрозуміти два чи три незмінних пропагандистських трюків, які точно налаштовані на ті психологічні диспозиції, присутність яких у людині ми маємо припускати. Позаяк ці трюки усталені й наявні в обмеженій кількості, то немає великих труднощів із тим, аби їх викристалізувати, поширити розголос про їхню наявність і використовувати як різновид [такого собі ідейного] щеплення. Проблему практичного виконання такої суб'єктивної просвіти можна було б вирішити, можливо, тільки завдяки спільним зусиллям педагогів та психологів, які б не відмовилися, посилаючись на наукову об'єктивність, од найбільш нагального завдання, поставленого нині перед їхніми дисциплінами.

Однак, перед загрозою об'єктивного насильства, прикритого [власним] життєвостійким потенціалом, не достатньо того, що просвіта стає суб'єктивною, навіть якщо вона активізується зовсім з іншою, більшою енергією й на цілком інших, глибших рівнях, ніж зараз. Якщо хтось прагне об'єктивно протиставити бодай щось об'єктивній небезпеці, то жодної простої ідеї не буде достатньо, зокрема й ідеям свободи та гуманності, які, як ми зрозуміли, у своїх абстрактних формах не мають надто великого значення для людей. Якщо фашистський потенціал поєднаний з інтересами людей, навіть із настільки обмеженими, тоді найдієвішим засобом проти нього залишаються найпереконливіші завдяки своїй істині посилення на їхні інтереси, бодай навіть на безпосередні. Уже був звинувачений дійсно мудрований психологізм, коли докладали подібних зусиль на те, аби відкинути [факт], що війна і страждання, які вони принесли німцям, хоча й недостатні для скасування того [ідеологічного] потенціалу, але все ж таки даються йому взнаки. Людям [варто] нагадувати найпростіші речі: що відкрите або приховане відновлення фашизму призводить до війни, страждання й нестатків у системі, ґрунтованій на насиллі, зрештою й до передбаченого російського панування

в Європі. Іншими словами, все зводиться до [розуміння] катастрофічної політики, що більшою мірою є переконливим, ніж посилення на ідеали чи навіть на страждання інших людей, із чим, що знав ще Ла Рошфуко, [можна] відносно легко впоратись. Стосовно цієї перспективи нинішній стан незадоволення (*malaise*) заледве означає щось більше за розкіш [особистого] настрою. Але, незважаючи на всі спроби ліквідувати пам'ять про Сталінград і нічні бомбардування, не забули й те, що не всі здатні збагнути зв'язок між відродженням політики, що призвела до цього лиха, та перспективою «Третьої пунічної війни»*****. Навіть якщо людям вдасться це збагнути, небезпека все ще залишається. «Опрацювання Минулого» відбудеться тільки тоді, коли будуть усунені причини, що зумовили минулі події. Тільки тому, що ці причини зберігаються надалі, [в Європі] ще й досі не позбулися тягара тих подій.

Примітки перекладача

- * Ресентимент (фр. *ressentiment*) — ірраціональне почуття ворожості людини до будь-якої причини її власних невдач, також безсила заздрість щодо кращого. Поняття ресентимента використовував німецький мислитель Фрідріх Ніцше в роботі «До генеалогії моралі». За думкою Ніцше, ресентимент є визначальним елементом «рабської» моралі, що протилежна за суттю моралі «надлюдини». Для німецького філософа-неомарксиста Адорно почуття ресентимента є питома ірраціональна ознака свідомості прихильника тоталітарної ідеології, який через поразку «свого» тоталітарного режиму відчуває ненависть до всього того, що заважає повернути цю політичну владу, й передусім до колективної пам'яті.
- ** Гете Й.В. Фауст // Бібліотека світової літератури / [пер. Миколи Лукаша]. — Х.: «Фоліо», 2003. — С. 374. У «Фаусті», виданого мовою оригіналу, можна прочитати: «Und ist so gut, als war' es nicht gewesen».
- *** Цей абзац Адорно не озвучив у своїй промові. Його немає в тексті даної роботи, що увійшла до восьмого тому зібрання Адорнових творів. Український перекладач на власний розсуд зробив подвійний переклад цього абзацу, виявивши його в російському перекладі, який знайшов в Інтернеті.
- **** «Сила через радість» (нім. *Kraft durch Freude* — KdF) — державне об'єднання нацистської Німеччини, основним завданням якого була організація дозвілля населення. У складі KdF були відділи, які відповідали за організацію подорожей, відпусток та загального дозвілля робітників і службовців Третього райху.
- ***** Культуріндустрія (нім. — *Kulturindustrie*) — поняття, що ввели в інтелектуальний обіг Макс Горкгаймер і Теодор Адорно у своїй спільній роботі «Діалектика Просвітництва» (1947). Для цих німецьких мислителів, культуріндустрія — це соціокультурне явище, сформоване індустріально-масовим суспільством. Вона являє собою цілий промисловий комплекс, що продукує однотипні, стандартизовані роботи у стилі комерційного мистецтва. Споживачем цієї продукції є людські маси, які через «цілісний» вплив на свою свідомість такого мистецтва втрачають власну когнітивну активність, а відтак стають об'єктами маніпулятивних впливів як соціальних, так і політичних ідеологій. Основним результатом таких впливів є соціальна пасивність і конформізм «атомізованої» пересічної людини, що зумовлює прихід до влади прихильників авторитарних або тоталітарних ідеологій.

***** Анна Франк — єврейська дівчина, яка народилася в міжвоєнній Німеччині. 1933 року, після приходу до влади нацистів, її родина втекла до Амстердама, де їх застала німецька окупація. Анна Франк разом із сім'єю 25 місяців переховувалася у столиці окупованих Нідерландів. Пізніше цю дівчину та її рідних схопили нацисти й відправили спочатку до концтабору Освенцим, пізніше до табору смерті Берген-Бельсен, де вона загинула в березні 1945 року. З 12 червня 1942 року по 1 серпня 1944 року Анна вела у схроні щоденник, який пізніше був опублікований і став всесвітньо відомим, документально засвідчивши історичний факт нацистських злочинів у Європі. Цю книгу переклали й видали 67-ма мовами, також й українською мовою.

***** Адорно мав на увазі загрозу Третью світової війни.

Теодор Адорно. Что значит «проработка Прошлого»

Перевод с немецкого, аннотация и примечания Виталия Брыжника

Работу «Что значит «проработка Прошлого» Адорно впервые прочитал как доклад 6 ноября 1959 года перед Координационным советом по вопросам христианско-еврейского сотрудничества. В этом докладе Адорно рассмотрел суть господствующей в послевоенной Германии социальной идеологии, которая предопределяла стратегии общественного примирения с политическими преступлениями бывшей национал-социалистической власти. По мнению философа, социальная идеология общества потребления использует большое количество соответствующих средств, чтобы стабилизировать свой господствующий статус в обществе. И прежде всего она пытается ликвидировать коллективную историческую память людей об ужасах военного периода, стремясь вытеснить их из коллективного сознания, в частности, благодаря воспоминаниям людей о «лучших временах» жизни под «опекой» предыдущей, тоталитарной власти. Философ назвал суррогатной идентичность этих людей, социально интегрированных только благодаря авторитету властной личности. Они не отождествляют себе с жертвами тоталитрного режима из-за влияния на их сознание культурных элементов этой социальной идеологии. Другим следствием данного влияния становится также отчуждение этих людей от идеи демократии как фактора должных социокультурных преобразований. Действенным способом преодоления этого влияния Адорно определил новую, «демократическую педагогику» и просвещение как «второе образование», что практически осуществляют в обществе образованные люди, которые владеют знанием о прошлых преступлениях тоталитарного режима. Тем самым они предопределяют в рамках образовательного процесса действенную «обработку Прошлого» через формирование личного понимания человеком социальных причин и ужасных последствий господства тоталитарного режима. Это ликвидирует его «политическое неополнолетие» и делает тем самым невозможным историческое повторение в Европе преступлений авторитарной власти.

Ключевые слова: прошлое, вина, идеология, коллектив, фашизм, психология, самость, память, переобучение, просвещение, история.

**Theodor W. Adorno. What does «processing of the Past» mean
Translation from German, abstract and notes by Vitaliy Bryzhnik**

Adorno's work «What does «processing of the Past» mean» for the first time was presented as a report on November 6, 1959 before the Coordination Council on Christian-Jewish Cooperation. In this work Adorno considered the essence of social ideology prevailing in postwar Germany, which predetermined the strategies of social reconciliation with the political crimes of the former national-socialist power. According to the philosopher the social ideology of the consumer society uses a large number of appropriate means to stabilize its dominant position in society. First of all this ideology tries to eliminate the collective historical memory of people about the horrors of the war period, trying to squeeze them out of the collective consciousness, in particular, through the memories of people about the «best times» of life under the «guardianship» of the previous totalitarian power. The philosopher marked as surrogate the identity of these people which socially integrated only through the authority of the power personality. They do not identify themselves with the victims of the totalitarian regime because of the influence on their consciousness of the cultural elements of this social ideology. Another consequence of this influence is the alienation of these people from the idea of democracy as a factor of properly sociocultural transformations. Adorno defined the new «democratic pedagogy» and the enlightenment as a «second education» as effective means to overcome this influence. They are practically implemented in a society as those educated people who have knowledge about the past crimes of the totalitarian regime. In this manner they cause within the educational process of the effective «re-education of the Past» through the formation of a personal understanding of an individual about social causes and the terrible consequences of rule of a totalitarian regime. This makes possible of his «political full-grown» and makes impossible of historic recurrence of the crimes of authoritarian power in Europe.

Keywords: *Past, guilt, ideology, collective, fascism, psychology, self, memory, re-education, enlightenment, history.*

Брижнік Віталій Миколайович, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Київського університету імені Бориса Грінченка (Україна),
ORCID 0000-0003-1674-8294
E-mail: Bryzhnik-@ukr.net

Bryzhnik Vitaliy Mykolayovych, Doctor of Philosophy, Associate Professor of the Philosophy Department at the Borys Grinchenko Kyiv University.
E-mail: Bryzhnik-@ukr.net
ORCID 0000-0003-1674-8294